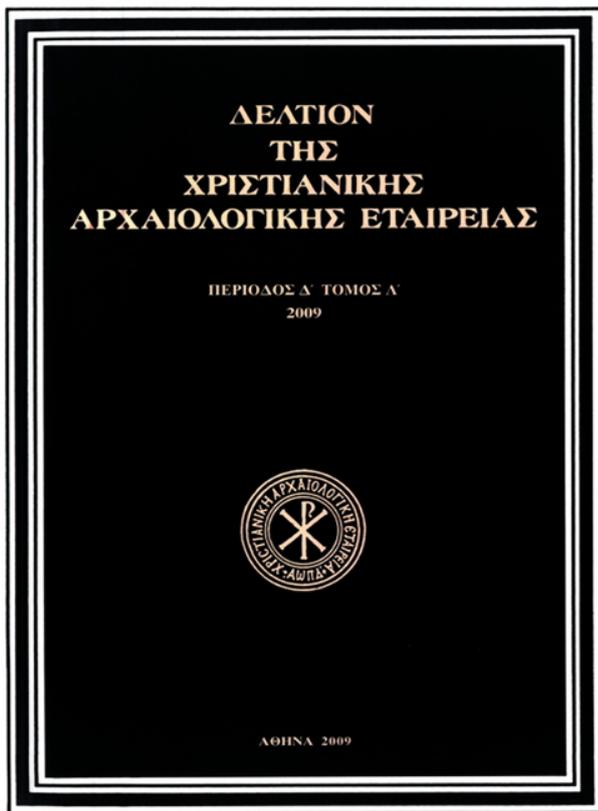

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 30 (2009)

Δελτίον ΧΑΕ 30 (2009), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Ηλία Κόλλια (1936-2007)

Εικόνα Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς

Ευθύμιος Ν. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ

doi: [10.12681/dchae.654](https://doi.org/10.12681/dchae.654)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ Ε. Ν. (2011). Εικόνα Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 30, 241–248. <https://doi.org/10.12681/dchae.654>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Εικόνα Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Βυζαντινό
Μουσείο Καστοριάς

Ευθύμιος ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ

Περίοδος Δ', Τόμος Λ' (2009) • Σελ. 241-248

ΑΘΗΝΑ 2009

ΕΙΚΟΝΑ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Στο Βυζαντινό Μουσείο της Καστοριάς εκτίθεται εικόνα της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (Εικ. 1), μικρών διαστάσεων (41×65,5 εκ.)¹. Στο κέντρο της σύνθεσης, που έχει τονισμένο τον άξονα του πλάτους, εκτείνεται η Θεοτόκος πάνω σε πορφυρή στρωμένη, σε κλίνη που καλύπτεται με ποδέα σε καφετί χρώμα και με καρδιάσχημα διακοσμητικά θέματα. Το κεφάλι της ακουμπά σε πράσινο μαξιλάρι, ενώ τα χέρια της είναι σταυρωμένα μπροστά στο στήθος. Πίσω από την κλίνη, μέσα σε διπλή, επάλληλη, ελλειψοειδή, λαδοπράσινη δόξα προβάλλεται ο Χριστός και ένα πλήθος αγγέλων που τον συνοδεύει. Ο Κύριος εικονίζεται αριστερά του άξονα της σύνθεσης, μετωπικός, ντυμένος με πορτοκαλόχρωμο μιάτιο, να κρατεί στα χέρια του την ψυχή της Θεοτόκου στη μορφή σπαργανωμένου βρέφους. Πίσω από τη νεκρική κλίνη, δίπλα στο πρόσωπο της Παναγίας, σκύβει συντετριμμένος ο άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος σε γεροντική ηλικία, έτοιμος να την ασπασθεί. Ακολουθεί ο απόστολος Ανδρέας, ο οποίος κλίνει ελαφρά το σώμα του και τείνει τα χέρια προς την κατεύθυνση της Παναγίας.

Εκατέρωθεν της κλίνης αναπτύσσονται σε δύο συμπαγή, ανισοβαρή ημιχόρια οι μορφές που συμμετέχουν στο πένθος για την κοίμηση της Θεοτόκου. Στο δεξιό ημιχόριο ο ανώνυμος καλλιτέχνης εντάσσει σε πυκνή διάταξη εννέα αποστόλους, οι οποίοι με τις στάσεις και τις χειρονομίες τους εκδηλώνουν την οδύνη για την κοίμηση της Παναγίας. Επικεφαλής της ομάδας είναι οι απόστολοι Πέτρος και Παύλος που απεικονίζονται στο δεξιό άκρο της κλίνης, ακουμπώντας το ένα χέρι στο μάγουλο σε έκφραση οδύνης, ενώ με το άλλο αγγίζουν τα πόδια της Θεομήτορος. Πίσω από τη συμπαγή αυτή ομάδα των αποστόλων διατάσσονται τρεις ιεράρχες, ο Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης, ο Ιάκωβος ο Αδελφοθέος

και ο Ιερόθεος, ενώ δύο γυναίκες που θρηνούν πίσω από τους αποστόλους ορίζουν το δεξιό πέρασ της σύνθεσης. Στο αριστερό ημιχόριο απεικονίζεται μια ολιγομελής ομάδα αγγέλων, με την οποία δηλώνεται η συμμετοχή των ουράνιων δυνάμεων στην κοίμηση της Θεοτόκου. Ο επικεφαλής της ομάδας των αγγέλων θυμιατίζει κρατώντας ένα κατζίο. Οι άγγελοι, σε αντίθεση με την ταραγμένη στάση των αποστόλων, παραστέκονται δίπλα στη νεκρική κλίνη με γαλήνια ηρεμία.

Τις δύο ομάδες των μορφών πλαισιώνουν αρμονικά ισάριθμα, χαμηλά, πυργόσχημα κτίρια με εξώστες, τα οποία συνδέονται μεταξύ τους με ευθύγραμμο τείχος που φέρει επάλξεις. Πάνω στο πράσινο βάθος της εικόνας, που είναι αποτέλεσμα επιζωγράφησης, αναπτύσσεται με κόκκινο χρώμα η νεότερη επιγραφή: *Η ΚΟΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ*. Στον ένσταυρο φωτοστέφανο του Χριστού διαβάζουμε την επιγραφή *Ο ΩΝ*, εκατέρωθεν των ώμων του *Ι(ΗCOY)C Χ(PICTO)C* και επάνω από την κεφαλή της Παναγίας η συντομογραφία *Μ(ΗΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ*. Οι απόστολοι, πέραν των προσωπογραφικών χαρακτηριστικών, ταυτίζονται με βάση το αρχικό γράμμα του ονόματός τους, που σημειώνεται επάνω στα μιάτια τους. Αντίθετα, οι ιεράρχες αναγνωρίζονται με το αρχικό τους γράμμα γραμμένο επάνω στον φωτοστέφανο.

Η εικόνα, ζωγραφισμένη σε μονοκόμματο ξύλο, περιβάλλεται από χαμηλό αυτόξυλο πλαίσιο και διατηρείται σε καλή κατάσταση, παρά τις κατά τόπους επιζωγραφήσεις, τις εκτεταμένες απώλειες της ζωγραφικής και τις απολεπίσεις των χρωμάτων². Επιζωγράφηση φέρουν το βάθος και το αυτόξυλο πλαίσιο της εικόνας, όπως και τα πρόσωπα τριών αποστόλων, ενός αγγέλου και των δύο γυναικών.

¹ Η εικόνα συντηρήθηκε από τον συντηρητή έργων τέχνης της 11ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κ. Π. Σγούρο.

² Μνεία της εικόνας βλ. στον αρχαιολογικό οδηγό, Ε. Ν. Τσιγαρί-

δας, *Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς. Βυζαντινές και μεταβυζαντινές εικόνες*, Αθήνα 2002, 37, αριθ. 9.

Εικ. 1. Εικόνα Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς.

Από εικονογραφική άποψη η εικόνα της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Καστοριά δεν ακολουθεί το τυπικό εικονογραφικό σχήμα του θέματος³, αλλά διαφοροποιείται στην οργάνωση, καθώς ο όμιλος των αποστόλων δεν αναπτύσσεται εκατέρωθεν της νεκρικής κλίνης της Παναγίας, όπως είναι ο κανόνας, αλλά τοποθετείται όλος δεξιά σε πυκνή διάταξη, ενώ τον χώρο αριστερά καταλαμβάνει αποκλειστικά όμιλος αγγέλων σε πυκνή, επίσης, διάταξη.

Το εικονογραφικό αυτό σχήμα της εικόνας της Καστοριάς στα βασικά συστατικά του στοιχεία, με μικρές δια-

φοροποιήσεις, είναι γνωστό σε απεικονίσεις ήδη από τον 12ο αιώνα, όπως είναι η τοιχογραφία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στον ναό των Αγίων Αναργύρων (γύρω στο 1180) και στον ναό της Παναγίας Μαυριώτισσας (τέλος 12ου-αρχές 13ου αι.) στην Καστοριά⁴. Ωστόσο, η εικόνα της Καστοριάς έχει ως άμεσο πρότυπο ανάλογα εικονογραφικά σχήματα της πρώτης περιόδου των Παλαιολόγων, όπως είναι η τοιχογραφία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στον ναό του Πρωτάτου στις Καρυές του Αγίου Όρους (γύρω στο 1290) και κυρίως η ομόθεμη τοιχογραφία στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ευθυμίου

³ Πα την εικονογραφία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, που βασίζεται κυρίως στο απόκρυφο κείμενο «Λόγος του Ίωάννου του Θεολόγου» (Κ. Tischendorf, *Apocalypses Apocryphae*, Λειψία 1866, 95-112), βλ. κυρίως L. Wratlslav-Mitrović, N. Okunev, «La Dormition de la Sainte Vierge dans la peinture médiévale orthodoxe», *Byzantinoslavica* 3 (1931), 134-176. Κ. Καλοκύρης, *Ἡ Θεοτόκος εἰς τὴν εἰκονογραφίαν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως*, Θεσσαλονίκη 1972, 126-140. Χρ. Μπαλτογιάννη, «Ἡ Κοίμησις τοῦ Ἀνδρέα Ρίτζου τοῦ Λονδί-

νου καὶ ἡ ἐξάρτησή της ἀπὸ τὴ ζωγραφικὴ καὶ τὰ ἰδεολογικὰ ρεύματα τοῦ 14ου αἰώνα», *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, τ. 1, Αθήνα 1991, 353-372. Κ. Kreidl-Papadopoulou, λ. «Koimesis», *RBK*, III, 136-182.

⁴ Στ. Πελεκανίδης, *Καστοριά. Βυζαντινὰ τοιχογραφία*, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 14β, 70. Στ. Πελεκανίδης - Μ. Χατζηδάκης, *Καστοριά*, Αθήνα 1992, 75, εικ. 12.

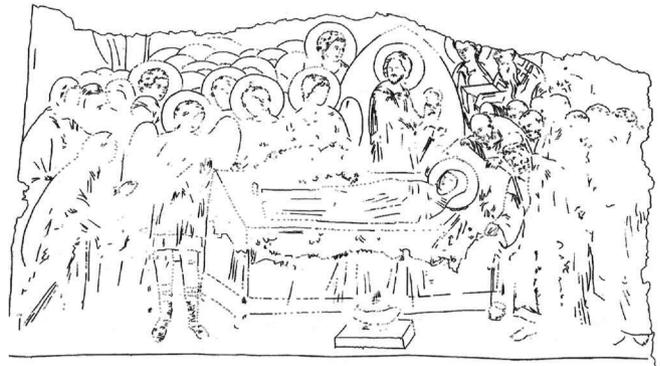

Εικ. 2. Η Κοίμηση της Θεοτόκου. Ναός Αγίου Γεωργίου του Βουνού στην Καστοριά.

(1302/3) στον ναό του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης (Εικ. 3)⁵, η οποία είναι συνεπτυγμένη έκδοση της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στον ναό του Πρωτάτου.

Έτσι, βασικά εικονογραφικά στοιχεία του θέματος της εικόνας, όπως η θέση των αποστόλων και των τριών ιεραρχών σε ενιαία πυκνή διάταξη δεξιά της νεκρικής κλίνης και των αγγέλων αριστερά, παραπέμπουν στην Κοίμηση της Θεοτόκου στον ναό του Πρωτάτου και στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ευθυμίου. Από την εικονογραφία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στα δύο παραπάνω μνημεία κατάγεται επίσης ο τύπος του αγγέλου στην εικόνα που θυμιατίζει με κατόιο, αντί του αποστόλου Πέτρου που θυμιατίζει με θυμιατήρι, όπως είναι ο κανόνας.

Από την εικονογραφική παράδοση του θέματος στα παραπάνω μνημεία του τέλους του 13ου και των αρχών του 14ου αιώνα, η εικόνα της Καστοριάς διαφοροποιείται ως προς τη θέση της Παναγίας με την κεφαλή στην αριστερά πλευρά, όπως είναι ο κανόνας, και όχι δεξιά της σκηνής, όπως στα παραπάνω δύο μνημεία, καθώς και με τον περιορισμό του πολυπληθούς ομίλου των γυναικών σε δύο μόνο γυναίκες δεξιά. Επίσης, στην εικό-

Εικ. 3. Η Κοίμηση της Θεοτόκου. Παρεκκλήσιο του Αγίου Ευθυμίου στον ναό του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης.

να της Καστοριάς οι απόστολοι Ιωάννης και Ανδρέας τοποθετούνται πίσω από την κλίνη σε στάση ευλαβικής προσκύνησης. Το στοιχείο αυτό, το οποίο δεν απαντά στη σκηνή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στον ναό του Πρωτάτου και στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ευθυμίου, έχει την καταγωγή σε Κοιμήσεις της Θεοτόκου, έργα

⁵ Ε. Ν. Τσιγαρίδας, «Μανουήλ Πανσέληνος, ο κορυφαίος ζωγράφος της εποχής των Παλαιολόγων», *Μανουήλ Πανσέληνος εκ του έρωσ υ ναού του Πρωτάτου*, Θεσσαλονίκη 2003, 27-28, εικ. 123-127.

Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου του Αγίου Ευθυμίου (1302/3). Έργο του Μανουήλ Πανσέληνου στην Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 2008, 115, εικ. 74, σχέδ. 7.

Εικ. 4. Η Κοίμηση της Θεοτόκου. Ναός Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη στην Καστοριά.

εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης, του πρώτου τετάρτου του 14ου αιώνα, όπως στην Κοίμηση της Θεοτόκου στον ναό του Σωτήρος Χριστού στη Βέροια (1315), στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό της Θεσσαλονίκης (1315-1320), στον Άγιο Νικήτα στο Čučer έξω από τα Σκόπια (γύρω στο 1322) κ.α.⁶ Το εικονογραφικό αυτό στοιχείο θα γίνει του συρμού στη ζωγραφική μνημείων της μεζονος Μακεδονίας κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα⁷. Η εικονογραφική αυτή λεπτομέρεια, όπως αποτυ-

πώνεται στην εικόνα, απαντά, με ελάχιστες διαφοροποιήσεις, σε δύο μνημεία της Καστοριάς, του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα, στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη (Εικ. 4) και τον Άγιο Γεώργιο του Βουνού (Εικ. 2)⁸.

Συγκριτικά με τις δύο παραπάνω απεικονίσεις σε ναούς της Καστοριάς, στενότερος είναι ο εικονογραφικός σύνδεσμος της εικόνας της Καστοριάς με την τοιχογραφία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού⁹. Οι διαφορές είναι ελάχιστες, και στην ει-

⁶ Στ. Πελεκανίδης, *Καλλιέργης. Όλης Θετταλίας άριστος ζωγράφος*, Αθήνα 1973, πίν. Π'. Α. Τοιπουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη. Συμβολή στη μελέτη της παλαιολόγειας ζωγραφικής κατά τον πρώιμο 14ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1986, πίν. 37. R. Hamann-Mac Lean - H. Hal-lensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom 11. bis zum frühen 14. Jahrhundert*, Reihe II, Bd 3-5, Gießen 1963, 231-232, εικ. 27.III, 28.III.

⁷ Βλ. τον ναό του Ταξιάρχη της Μητροπόλεως στην Καστοριά (1359/60), τον ναό της Παναγίας του Ζαυμ κοντά στην Αχρίδα (1361), τον ναό της Παναγίας στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας (1368/9) κ.α., Πελεκανίδης, *Καστοριά* (υποσημ. 4), πίν. 127. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης, *Καστοριά* (υποσημ. 4), 101, εικ. 14. Св. Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo od XIV vek*, Αχρίδα 1980, εικ. 78. P. Thomo, «Byzantine Monuments on Great Prespa», *Byzantine Macedonia. Art, Architecture, Music and Hagiography*, Melbourne 2001,

221, εικ. 247.

⁸ Πελεκανίδης, *Καστοριά* (υποσημ. 4), πίν. 159. Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων σε ναούς της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1999, 221, εικ. 124. Συγγενές εικονογραφικό σχήμα, αρχαϊκού τύπου, παρατηρείται και στην Κοίμηση της Θεοτόκου στον ναό του Αγίου Γεωργίου στο Matejče (γ' τέταρτο 14ου αι.) της μεσαιωνικής Σερβίας, στην περιοχή των Σκοπίων, βλ. S. Cvetkovski, «Crkva Sv. Djorgija vo Matejče», *ZSU* 5 (2006), 85, εικ. 5, σχεδ. 9. Η διάταξη των βασιικών ενοτήτων του θέματος, δηλαδή των αποστόλων, πλην του Παύλου, δεξιά της νεκρικής κλί- νης, και του ομίλου των αγγέλων και των γυναικών αριστερά παρατηρείται και σε εικόνα κρητικής τέχνης, του δεύτερου μισού του 15ου αιώνα, που βρίσκεται στην Galleria Sabaouda στο Τορίνο, βλ. Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Βυζαντινές εικόνες*, Αθήνα 1995, 175, εικ. 156.

⁹ Πελεκανίδης, *Καστοριά* (υποσημ. 4), πίν. 159α. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες* (υποσημ. 8), 228, 232, εικ. 124-128.

Εικ. 5-7. Ο ασπασμός της Παναγίας από τον άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο. Λεπτομέρειες των Εικ.1, 2 και 4.

Εικ. 8. Άγγελοι. Λεπτομέρεια της Εικ. 1.

Εικ. 9. Άγγελοι. Λεπτομέρεια της Εικ. 2.

κόνα εντοπίζονται στη μετωπική στάση του Χριστού, στη μορφή της δόξας που τον περιβάλλει και στην παρουσία δύο γυναικών πίσω από τον όμιλο των αποστόλων. Αντίθετα, η ομόθεμη τοιχογραφία στον ναό του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη, παρότι διατηρεί το βασικό εικονογραφικό σχήμα με αυτό της εικόνας της Κα-

στορίας, διαφοροποιείται στη στάση του Χριστού και στη μορφή της δόξας, ενώ παράλληλα εμπλουτίζεται με συμπληρωματικά επεισόδια στο άνω τμήμα της σκηνής, όπως των αποστόλων εκ περάτων, της παράδοσης της ζώνης στον απόστολο Θωμά κ.ά.

Από συνθετική άποψη το θέμα της Κοιμήσεως της

Θεοτόκου στην εικόνα της Καστοριάς (Εικ. 1) εκτείνεται κατά πλάτος με δύο ανισοβαρείς ομάδες, των αγγέλων και των αποστόλων, που οργανώνονται με ανομοιογένεια εκατέρωθεν του σκηνώματος της Παναγίας και του Χριστού. Ο δεξιός όμιλος με την ομάδα των αποστόλων, που συμπληρώνεται με τους τρεις ιεράρχες και δύο γυναίκες, είναι πολυπληθής, αναπτύσσεται σε τρία επίπεδα και επιβάλλεται με την πυκνότητα του όγκου στη σύνθεση. Αντίθετα, ο αριστερός όμιλος, που περιορίζεται μόνο στους αγγέλους, είναι ολιγάριθμος και αποδίδεται σε χαμηλότερο επίπεδο από αυτό του δεξιού ομίλου. Το κενό που δημιουργείται, ο ανώνυμος καλλιτέχνης επιδιώκει να το καλύψει με την ανάπτυξη καθ' ύψος και κατά πλάτος του οικοδομήματος που υψώνεται στο αριστερό άκρο της σύνθεσης. Χαρακτηριστικό επίσης συνθετικό στοιχείο της σκηνής είναι ότι ο Χριστός δεν απεικονίζεται στο κέντρο, όπως είναι ο κανόνας, αλλά αριστερά του νοητού κεντρικού άξονα της σύνθεσης.

Το λιτό, συνθετικό σχήμα της εικόνας, χωρίς σύμμετρη και ισόρροπη διάταξη των επιμέρους ενοτήτων της σύνθεσης γύρω από τα κύρια πρόσωπα της σκηνής, τον Χριστό και την Παναγία, με έκκεντρη, μάλιστα, τοποθέτηση του Χριστού, έχει την καταγωγή του στην τέχνη της πρώτης περιόδου των Παλαιολόγων, όπως είναι η Κοίμηση της Θεοτόκου στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ευθυμίου στον ναό του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης (Εικ. 3).

Ανάλογη συνθετική συγκρότηση του θέματος με την εικόνα της Καστοριάς παρατηρείται σε μνημεία του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα, όπως είναι η Κοίμηση της Θεοτόκου στον ναό του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη (Εικ. 4) και κυρίως στην Κοίμηση της Θεοτόκου στον ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού (Εικ. 2) στην Καστοριά. Στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη η σύνθεση του κυρίου θέματος εμφανίζεται πιο ισόρροπη και σύμμετρη από αυτή της εικόνας της Καστοριάς, ενώ στη συνολική συνθετική σύλληψη διαφοροποιείται με την παρουσία συμπληρωματικών επεισοδίων. Αντίθετα, στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, η συνθετική συνάφεια ανάμεσα στην εικόνα της Κοιμήσεως της Θεοτόκου και στην ομόθεμη τοιχογραφία του ναού είναι έκδηλη. Το συνθετικό σχήμα της Κοιμήσεως της Θεοτόκου και στα δύο έργα, τοιχογραφία και εικόνα, είναι λιτό, με έκκεντρα τοποθετημένο τον Χριστό και τις δύο ομάδες που πλαισιώνουν την Παναγία, των αποστόλων και των αγγέλων, κατανεμημένες και οργανωμένες στη σύνθεση κατά τρόπο μη ισόρροπο, όπως και στην Κοίμηση της Θεοτόκου στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ευθυμίου (Εικ. 3).

Εικ. 10. Ο άγιος Ιερόθεος. Λεπτομέρεια της Εικ. 1.

Εικ. 11. Ιεράρχης. Λεπτομέρεια της Εικ. 4.

Εικ. 12. Ο απόστολος Παύλος. Λεπτομέρεια της Εικ. 1.

Εικ. 13. Ο απόστολος Παύλος. Λεπτομέρεια της Εικ. 4.

Επίσης, χαρακτηριστικό συνδετικό στοιχείο ανάμεσα στην εικόνα της Κοιμήσεως της Θεοτόκου και στην ομόθεμη τοιχογραφία στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού στην Καστοριά είναι ότι ο διάκοσμος της ποδέας με τα επαναλαμβανόμενα καρδιάσχημα κοσμήματα, που πλαισιώνουν σχηματοποιημένο κρινάνθεμο, επαναλαμβάνεται πανομοιότυπα στην ποδέα της κλίνης στην Κοίμηση της Θεοτόκου στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού (Εικ. 1 και 2). Σε επίπεδο τυπολογίας φυσιογνωμικών τύπων, οι μορφές της εικόνας της Καστοριάς, εάν κρίνουμε από τα πρόσωπα των αγγέλων (Εικ. 8) και των ιεραρχών (Εικ. 10 και 11), παρουσιάζουν προσωπογραφική και εκφραστική ομοιογένεια.

Από την άλλη οι φυσιογνωμικοί τύποι, τα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά και η τεχνική στην απόδοση του προσώπου, με τη σταρένια σάρκα και τις απαλές γαλαζοπράσινες σκιές, αναγνωρίζονται σε έργα του

δεύτερου μισού του 14ου αιώνα, όπως είναι η Κοίμηση της Θεοτόκου στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη στην Καστοριά και κυρίως η Κοίμηση της Θεοτόκου στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού. Αυτό γίνεται φανερό εάν συγκρίνουμε την Παναγία και τον άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο (Εικ. 1 και 5) της εικόνας με τα αντίστοιχα πρόσωπα της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού (Εικ. 2 και 6)¹⁰ και στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη (Εικ. 4 και 7). Ανάλογη είναι η διαπίστωση με τη συγκριτική παράθεση των αγγέλων της εικόνας (Εικ. 8) με αγγέλους της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού (Εικ. 9). Αντίθετα, η καλλιτεχνική συνάφεια ανάμεσα στους ιεράρχες (Εικ. 10 και 11) και στον απόστολο Παύλο (Εικ. 12) της εικόνας με τις αντίστοιχες μορφές στον ναό του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη (Εικ. 11 και 13), παρά τα κάποια κοινά στοιχεία, φαίνεται ότι απομακρύνεται.

¹⁰ Η σύγκρισή με πρόσωπα από την Κοίμηση της Θεοτόκου στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού είναι περιορισμένη, καθώς μεγάλο μέ-

ρος της ζωγραφικής επιφάνειας καλύπτεται με αιθάλη.

Με βάση τα παραπάνω, έχουμε τη γνώμη ότι η εικόνα της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Βυζαντινό Μουσείο της Καστοριάς απηχεί εικονογραφικά πρότυπα της τέχνης της πρώτης περιόδου των Παλαιολόγων, όπως είναι η τοιχογραφία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ευθυμίου στον ναό του Αγίου Δημητρίου (1302/3).

Επίσης, η άμεση εικονογραφική και καλλιτεχνική συνάφεια που διαπιστώσαμε ανάμεσα στην εικόνα της

Καστοριάς και στην τοιχογραφία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη και κυρίως στον ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, μας δίνει τη δυνατότητα να εντάξουμε την εικόνα στο εργαστήριο ή στο περιβάλλον του εργαστηρίου στο οποίο οφείλεται η διακόσμηση του ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού και συνεπώς να τη χρονολογήσουμε στην εικονοματεία 1365-1385¹¹.

E. N. Tsigaridas

ICON OF THE DORMITION OF THE VIRGIN IN THE BYZANTINE MUSEUM OF KASTORIA

This article publishes an icon from a church at Kastoria now on display in the Byzantine Museum of this town (Fig. 1). It is a small (41×65.5 cm.) icon of the Dormition of the Virgin, which is in a good state of preservation, despite over-painting in places and local losses to the painted surface.

From an iconographic point of view, the Kastoria icon of the Dormition of the Virgin does not follow the typical iconographic scheme of the subject, but is organised differently, since the group of apostles is not depicted either side of the Virgin's death bed, as normally, but is placed entirely at the right and densely arranged, while the space at the left is occupied only by a group of angels, also densely arranged.

The Kastoria icon reflects iconographic models of the Middle Byzantine period found in Kastoria (Ayioi Anargyroi,

Panayia Mavriotissa), and above all works of art of the first Palaiologan period, such as the wall-painting of the Dormition of the Virgin in the chapel of Ayios Efthymios (1302/3) of the church of Ayios Dimitrios in Thessaloniki (Fig. 3).

On the other hand, the direct iconographic and artistic affinity that may be detected between the Kastoria icon and works dating from the second half of the 14th century (Fig. 4), such as, principally, the Dormition of the Virgin in the church of Ayios Georgios tou Vounou at Kastoria (Fig. 2) enables us to assign the icon to the workshop or the close circles of the workshop responsible for the decoration of the church of Ayios Georgios, and therefore to date it to the two decades 1365-1385.

¹¹ Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού έχουν χρονολογηθεί από τον Ε. Τσιγαρίδα την περίοδο 1368/9-1388/9 και ενδεχομένως γύρω στο 1385, βλ. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες* (υποσημ. 8), 224-225. Ο Ι. Djordjević έχει προτείνει ως χρόνο διακοσμήσεως του ναού λίγο νωρίτερα ή λίγο αργότερα του έτους

1361, βλ. σχετ. Ι. Djordjević, «O zidnom slikarstvu XIV veka u Kosturskoj crkvi Svetog Djordja του Βουνού», *Papers of the Third Yugoslav Byzantine Studies Conference* (Kruševac, 10-13 May 2000), Βελιγράδι-Kruševac 2002, 459.